

“מגילת האש” של דור השואה

פרקים מתוך מסה על “שמחת עניים” לנתן אלתרמן

גדעון קצנלסון

(א) “כי חצוי העולם, כי הוא שניים”

לחידה, ששמה הוא קיומו של עם ישראל בשנות גלות ארוכות כל כך, נרמז ב“מגילת האש” של ביאליק פתרון על דרך הסמל הפיוטי. על הבחורים, שצעדו ב“מגילת האש” במדבר-שממה, גזר ההגיון ההיסטורי, שיפלו באפס-כוחות, ללא-שייר וולא-זכר, וייבלעו בחולותיו האינ-סופיים של מדבר זה; ואם לא נפלו – היה פירושו של דבר, שחייהם הבלתי-סבירים וקיומם המופלא לא נגזרו על-ידי ההגיון. איש-רזים זעום-עפעפיים, שנמצא בין הבחורים הצועדים, הדריך אותם בשירת-משטמה, שעשויה היתה בסופו של חשבון להיות גם שירה על הכליון הבלתי-נמנע שלהם עצמם. איש-רזים שני, בהיר-עיניים, אמנם עורר את הבחורים לשמוע שירה אחרת, היא שירה של נחמה ואמונה באחרית-ימים טובה, אבל שירה זו הגיעה לאזניהם של הבחורים באיחור-זמן רב ולפיכך נספו כולם. קבוצת בחורות, שצעדה באותו מדבר בדרך אחרת, היא דרכם של הצועדים עצומי-עיניים באמונתם הגדולה באלוהים, נתאחדה עם קבוצת הבחורים על סף הכליון, שהיה מוכרח-המציאות לשתי הקבוצות, ונספתה יחד אתם. חייו של בהיר-העיניים, שלא נסחף עם הבחורים בשירת-המשטמה ולפיכך נשאר בחיים, הועמדו בסימן של כפילות: מצד אחד משכה אותו אליה, למרומים, עב טהורה, שהציתה בלבו אש של קודש, ומצד שני משכה אותו אליה, לתהומות, דמותה של עלמה יפהפיה, שהציתה בלבו אש של שטן. עתים גברה בלבו אש-הקודש ועתים גברה בלבו אש-השטן; אולם כל התגברות כזאת לא היתה מוחלטת, אלא חלקית ורגעית בלבד, ולפיכך היה בהיר-העיניים נקלע תמיד בכף-הקלע, שאין לה סוף. אש-הקודש שמרה עליו, שלא ישקע בתחום הארציות ואש-השטן שמרה עליו, שלא ימוג בשמים רוחניים. הוא אהב את השמים ובמידה לא פחותה מזו אהב גם את הארץ; ואהבה כפולה זו, שהיא האש השלישית שבלבו, יצאה שיווי-משקל, ששמר אותו מהתמוטטות, וזה היה סוד קיומו.

זאת היא תפיסת-דברים, שבמידה מסוימת אפשר לקרוא לה מהפכנית. התפיסה המקובלת, ש היתה תיאולוגית מעיקרה, קבעה, שקיומו הנצחי של עם ישראל נגזר על-ידי רצונו של אלוהים בלבד: רק האמונה העיוורת באלוהים היא שהצילה את העם מכליון, והנה רואים אנו ב"מגילת האש", שדווקא עיניהן של הבחורות, שעצומות היו מחמת אמונתן באלוהים, גרמו לכך, שהבחורות החליקו אל התהום בלא שתחושת-סכנה כלשהי תעכב אותן. אמנם אש-האלוהים שבלבו של בהיר-העיניים חוללה גדולות, אולם היא היתה, סוף-סוף רק אש אחת מתוך שלוש: לשתיים האחרות, שחלקן בנס-הקיום של בהיר-העיניים אינו קטן, על כל פנים, מזה של אש-הקודש, היה, לעומת זאת, אופי בלתי-תיאולוגי לחלוטין. האמונה באלוהים היתה איפוא רק אחד מן הגורמים, שקיימו את עם ישראל, אך לא הגורם היחיד. היא היתה אחד מן האמצעים, שבשעות-כושר נאותות ובנסיבות מתאימות הסתייעה בהם האומה כדי להתקיים. וכך נותנת "מגילת האש" ביטוי פיוטי ועל דרך הסמל לרעיון, שאחד-העם נתן לו חמש-עשרה שנה קודם-לכן ביטוי היסטוריוסופי במאמרו "חשבון-הנפש".

מ"מגילת האש" של ביאליק ועד ל"שמחת עניים" של אלתרמן חלפו קרוב לארבעים שנה. בתקופת זמן זו הטביעו את חותמם על ההיסטוריה היהודית שני אותו, שזירזו את חיפוש-הדרך של בהיר-העיניים שב"מגילת האש". ראשית – נתפס העם היהודי ברובו לתהליך גובר והולך של חילון; ושנית – פרצו מלחמות היטלר וסכנת ההשמדה של העם, ברוב מנינו ורוב בנינו, נראתה להיות מוחשית וקרובה ביותר. בנסיבות אלו שוב לא יכול היה העם, שהושמד בשיטתיות אכזרית ביותר, להתנחם בקיום, שאלוהיו עתיד להבטיח לו; אולם משהו לחש לו, שבכל זאת גם הפעם לא יינתק פתיל קיומו. הדבר, שהחזיק את העם בחיים למרות כל הגזירות והרדיפות, מוכרח להחזיק אותו גם להבא. לא לשווא ניצל מכל סכנות-הכליון, שההיסטוריה הארוכה שלו היתה משופעת בהם, ולא הבל-הבלים היתה מלחמת-קיומו.

לא הבל-הבלים; ואמנם משפט-הנחמה "לא הכל הבלים, בתי, לא הכל הבלים והבל" (7) הוא המשפט, שפותח את "שמחת-עניים" לאלתרמן. זהו משפט מנוגד למימרתו המפורסמת של קוהלת "הבל הבלים, הכל הבל", אבל אין ניגוד זה דבר שבמקרה. קוהלת חשב להשיג את האושר על-ידי ריבוי נכסים ותענוגות ואולי אפילו על-ידי ריבוי חכמה, אבל הוא נוכח, שנכסים אלה שלו וחכמה זו שלו לא יצילו אותו, בבוא השעה, מן המוות. המוות הוא בספר קוהלת, בצורה אנושית כל כך, האנטייתזה של החיים ולפיכך מואפלים כל חייו של קוהלת, שלפי כל הנתונים הארציים יכלו להיות מזהירים כל כך, על-ידי צלו הקודר והמאיים של מוות זה. הסיכוי, שהמוות ישיג אותך במוקדם או במאוחר, נוטל כל טעם מרדיפותיך אחרי כסף וזהב, מסיפוקיך במילוי תאוות-בשרים ואפילו מנטייתך להתקין משטר מוסרי בעולם. קוהלת קובל על שדמעותיהם של עשוקים נשפכות לשווא, אך הוא

עצמו, אם כי בעל-יכולת היה, אינו מוחה כל דמעה של עני. עשיר ורש, עושק ועשוק, נזיר ובעל-תאוה – ימותו כולם. מה טעם איפוא לשנות פני הדברים, שבין כך ובין כך אינם אלא רגועים? הבל הבלים, הכל הבל.

והנה במרכז "שמחת עניים" נמצא דוקא מת, שנחלץ לעזרתה של אשתו, החיה, אבל נמצאת במצוקה. המוות איננו איפוא כאן גורם מאיים, אלא, להיפך, גורם מושיע; והמת, דוקא משום שמת הוא ושואב את כוחותיו ממקורות על-אנושיים, יכול להביא גאולה גם במקרים, שכוחות-אנוש אינם מסוגלים להביא אותה. בין המת לבין אשתו קיימת איפוא זיקה הדוקה ביותר. המת שומר על האשה מאויבים ועומד לימינה, בלתי-נראה ובלתי-ידוע, בשעות-הסכנה הגדולות ביותר; והוא-הוא שמבטיח את קיומה ואת חייה גם כשסיוכיה להמשיך בקיום ובחיים נראים להיות קלושים ביותר ואולי אפילו בטלים ומבוטלים. למראית-עין בודדת היא איפוא האשה ובלתי-מוגנה, אך לאמתו של דבר הריהי מוגנה על-ידי הכוח החזק ביותר, שאין המוות יכול לעולל לו ולא כלום. אימת-המוות, שרחפה על קהלת, הביאה אותו לידי כך, שלא ימצא כל טעם שהוא באושר האנושי, שהוא זמני בלבד, ובאותה מידה גם לא ימצא טעם בסבל, שנועד לחייו הקצרים של האדם. לעומת זאת המת שב"שמחת עניים", כיון שמעגלותיו נעים מחוץ לתחום-פעולותיו של המוות ולפיכך אין אימתו עליו, מעניק לאשתו החיה, שזיקתו אליה לא פסקה עם מותו, גם טעם לחיי הסבל שלה וגם הבטחה מבוססת לאושר, שיהיה בו מן הנצח. מן הבחינה של החולף ושל חיים, שבסופם נעלמים אנו ללא-זכר בין מתים, רואה איפוא קהלת גם את חיינו כשהם באמת הבל-הבלים בלבד. מן הבחינה של הבלתי חולף ושל חיים, שבהם שומרים עלינו מתים לבל נאבד ללא-זכר, רואה "שמחת עניים" את חיינו כשאין הם הבל-הבלים. קהלת ראה לפניו את הפרט בלבד, שעפר-הקבר מכסה אותו לעולמי-עד; ו"שמחת עניים" – את כלל-האומה, שדווקא בניה הנטמנים בעפר מבטיחים לה לפעמים חיי-עד. האומה היא אשה; והימים שחלפו, ההיסטוריה המופלאה, הם הבעל המת. ההיסטוריה של המתים שומרת על בני האומה החיים; והעתיד מובטח על-ידי זיקתו הבלתי-ניתקת אל העבר.

התמונה, שלפיה האומה היא אשה ואילו בעלה הוא כוח על-אנושי, ששומר עליה – היא לאמתו של דבר תמונה מסורתית יהודית, שחותם-הנבואה טבוע בה. הדימוי הנבואי ראה בזיקתו של אלוהי ישראל אל עמו משהו דומה לזיקה שבין בעל לאשתו: אם נאמנה האשה לבעלה – הריהו משפיע עליה רוב-טובה; אם בוגדת היא בו – הריהו מעניש אותה כפי בגידתה. כשרצו, למשל, הנביאים הושע ויחזקאל להוכיח את האומה על חטאיה – תיארו אותה כאשה זונה, שבגדה בבעלה, הוא אלוהי ישראל, והלכה, תמורת אתנן-זונה, אחרי מאהביה. לעומת זאת כשרצה הנביא ירמיהו, שאמנם גם הוא דיבר על "מצח אשה זונה" של האומה, להזכיר את הימים הטובים בימי-קדם, שבהם עדיין היתה האומה נאמנה לאלוהיה – דיבר על האומה כעל אשה, שבימי נעוריה וכלולותיה היתה נאמנה לבעלה

ואפילו הלכה אחריו, ללא טובת-הנאה לעצמה, במדבר ובארץ לא-זרועה. הטוב והרע, שצינו את ההיסטוריה היהודית, לא היו איפוא אלא שכר ועונש אלוהיים על בגידה או נאמנות של האשה, ששמה האומה היהודית. מידות זיקתה של אשה זו לבעלה, שהוא האלוהים, הן-הן שהבטיחו או הפקירו את הקיום הלאומי.

ב"שמחת עניים" חוזר אלטרמן לתמונה המסורתית הזו של אשה ובעל, אבל בשינוי אחד: לא אלוהים הוא אצלו הבעל של האשה. אמנם יקשה עלינו להגיד מיהו בדיוק בעל מת זה של אלטרמן אולם במידה לא-פחותה מזו יקשה עלינו להגיד מהי אותה אש-האהבה, שמקימת את בהיר-העיניים ב"מגילת האש" של ביאליק. זהו כוח פלאי, רואה ואינו נראה, משפיע ובלתי-מושפע, אבל אין הוא, על כל פנים, אלוהי המסורת היהודית. עולמנו, שנראה להיות אחד, הוא בעצם עולם כפול; אולם זאת היא כפילות, ששני חלקיה משתלבים זה בזה ומהווים, למרות הכל, אחדות. בכל בית יש מת; וכל מת, גם אם נפקד הוא בסופו שלחשבון מן הבית, זוכר את ביתו זה בלא-הרף. אנו מסתכלים במתים והמתים מסתכלים בנו. את עולם-המתים מחרידות דאגותיהם של החיים; ומחשבותיהם של המתים ממלאות את חיינו. וכשמלווה מת במחשבותיו את עולם החיים – מובטח קיומו של עולם חי זה, כי המת לא יתן לו להתמוטט. זהו סוד קיומם של כל אלה, שלפי כל הנתונים צריכים היו לחדול מלהתקיים, וזהו גם פלא-קיומם. החיים אינם איפוא הבל-הבלים: טעם בהם ומשמעות להם ונפלאים הם, -

כִּי חֲצוּי הָעוֹלָם, כִּי הוּא שְׁנַיִם,
וּכְפוּלָה הִיא הַמֵּית מְסַפְדּוֹ,
כִּי אֵין בֵּית בְּלִי מֵת עַל כְּפִים,
וְאֵין מֵת שִׁישְׁפַח אֶת בֵּיתוֹ.

וּבְלִי קֶץ אֶל עַרְי נְכֹאֵינוּ
יוֹשְׁבֵי חֹשֶׁךְ וְתַל נְבֹטִים,
נְפֹלְאִים, נְפֹלְאִים הֵם חַיֵּינוּ,
הַמְלֵאִים מְחֻשְׁבוֹת שֶׁל מֵתִים (19).

(ב) "כי הנה לא יושיע החי את החי"

הזדהותו של הבעל שב"שמחת עניים" עם גורל אשתו שבארצות-החיים היא איפוא מוחלטת. לתחילתה של הזדהות זו היינו עדים עוד קודם שהיה המת מת: יפה היתה האשה בנעוריה, והבעל, שראה אותה ביפיה, נדר להקהות את שיניו מן הבוסר שלה ולהכהות את עיניו ממראיה. הוא ביטל את כל תשוקותיו האישיות לכסף ולמעמד רם והפקיר את עצמו לעוני

ולחולי – ובלבד שיוכל לקיים את נדרו. הוא ויתר מרצונו הטוב על כל הסיפוקים, שנמשך אליהם באופן טבעי, ובמקומם נמשך כל-כולו, "כצוואר אחרי החבל" (7), אחרי האשה; ובדימוי זה לצוואר, שנמשך אחרי החבל, מתבטאת כל הגורליות המיוחדת במינה שבקשר בין האשה שלפנינו לבעלה. לא הצוואר הוא שנמשך, בדרך כלל, אחרי החבל, אלא, להיפך, החבל אחרי הצוואר; ואפילו חבל, שנמשך אחרי צוואר, איננו, בדרך כלל, דוגמה מופתית לכוחות-משיכה. אולם הקשר שבין הבעל שב"שמחת עניים" לאשתו – איננו בין הנקבעים לפי כללים מקובלים: משהו גורלי, בלתי-מקובל ובלתי-מסתבר, אך מלא הוד-פלאים – קשר אותם. וכאשר העוני והחולי וחיי-הסבל עשו את שלהם וברזל הסיר את ראשו של הבעל מעליו – לא ניתן הקשר שבין הבעל, שהומת, לבין האשה, שהושארה בחיים, אלא להיפך: דווקא מאז ואילך מתחילה ההשגחה הפלאית של המת על אשתו, שהוטלה עם מותו לתוך בדידות וסבל נטולי כל תקדים. את הברית שבין האומה לבין ההיסטוריה שלה והיעוד שלה – קבע חן-הנעורים של אומה זו בימי כלולותיה, שתבע ממנה, אם היה ברצונה לשמור על חן זה, חיי עוני וחולי ובדידות ועמידה בנסיונות מרים. אולם היסטוריה זו, ככל שגדלה ונתרחבה והקיפה את עולם-המתים, היא-היא שאינה נותנת לאשה, נטולת הבעל החי והמגן, לכרוע ולפול.

וכך רואים אנו את האשה כשהיא נמצאת בעיר נצורה וכל הנתונים החיצוניים מעידים, שלא תתכן ישועה כלשהי לחי בעיר נצורה זו. ההגיון והשכל-הישר קובעים במקרה זה, ובצדק, "כי הנה לא יושיע החי את החי" (10); אולם נעלם מן ההגיון, שגורלה של האשה בעיר הנצורה אינו נחרץ על-ידי החי, אלא דווקא על-ידי המת, שחוקי הביולוגיה אינם חלים עליו. מת זה עובר איפוא בבטחה את חומות העיר, שאין לעבור אותן, ומגונן ביעילות רבה, גם אם ידיים אין לו, על אשתו הזקוקה ליד מגינה. מי שחושב במונחי המחשבה המצומצמים של עולם-החיים בלבד – יפסוק, כי הצרות מקצרות את פתיל-החיים ואולי אפילו מנתקות אותו לחלוטין. אולם המת, שמבטו מקיף יותר, רואה לא רק את האירועים שבהיסטוריה, אלא גם את משמעותם, ולפיכך הריהו משביע את האשה בשבועה האומרת "כי אונים מצרה תשאבי" (10). הצרות, שניתכות על האשה, אינן איפוא סיבה לדלדול-כוחות, אלא, להיפך, מקור, שממנו נשאבים כוחות. צרות – אם משמעות להן – אינן מכלות, אלא מחשלות; ויסורים אינם מחלישים, אלא מחזקים. סכינים, שמטילים אותם בתדירות באשה, לא רק שאינם שמים קץ לקיומה, אלא, להיפך, מעניקים לקיומה את תכונת האיץ-קץ. ולאשה זו מובטח הנצח.

דווקא הסכינים, שהוטלו באשה כדי להמית אותה, הם איפוא ערובה לחייה. אולם סכינים אלה אינם רק ערובה להמשך קיומה של אשת-המת, אלא יותר מזה: הם גם ערובה לכך, שאפילו חן-הנעורים שלה לא ייפסק. כבר אמנו, שהקשר בין הבעל, בטרם היה מת, לבין האשה – נרקם מחמת יפה של האשה; ויופי זה הוא גם הגורם, שהביא את הבעל להזדהות עם גורלה של האשה אפילו לאחר מותו. האומה איננה איפוא אומה-סתם, אלא

בעלת חן מיוחד; וחן זה הוא-הוא שהכניס אותה בברית ההיסטוריה. אם יכהה חן זה בלחץ הצרות ובתגרת הסכינים – יבוטל גם הטעם שבקשרי המת לאשתו החיה. שוב לא יגונן בעל זה על אשתו שבעיר הנצורה; וכשתפול העיר – תפול אֶתה גם האשה. לקיומה יבוא קץ. אולם מתוך "שמחת עניים" משתמע, שהצרות שומרות לא רק על קיומה של האשה, אלא גם על יפיה. בברק הסכינים, שמולם עומדת האשה, יש גם משום ערובה להשתמרותו של ברק-הנעורים שלה. הכוח והשלמות, שהם סימני-ההיכר של הנעורים, נבחנים בעמידתם מול חוד-הסכין; ויכולת העמידה מול חוד זה היא גם יכולת העמידה מול הזיקנה. אשתו של המת, שחייה כולם הם הליכה מתמדת, כמעט ללא הפסקה כלשהי, על הקו הדק המבדיל בין קיום לכליון – לא נכשלה ולא מעדה על פי תהום-הכליון: מכאן, שהצליחה להתגבר על הגדולה שבסכנות, היא סכנת ההזדקנות, וזכתה לא רק לקיום-נצח, אלא גם לנעורי-נצח. כשהיה שאול טשרניחובסקי משורר צעיר – התריע על תקופת-הזיקנה, שלדעתו כבר נקלע העם לתוכה. "זקן העם" – אמר טשרניחובסקי בשירו "לנוכח פסל אפולו" – "אלוהיו זקנו עמו". הקיום הארוך, שמרובות היו בו הצרות והסכנות של הדמה, דלדל איפוא גם את הרוח; וטשרניחובסקי חיפש דרכים להתרעננות צעירה של רוח זה, שקפצה עליו זיקנה. אולם לפי "שמחת עניים" אין הקיום הארוך, שמשופע בצרות ובאימה מתמדת של השמדה, גורם של הזדקנות, אלא להיפך:

חיים על קו הקץ, שלמים וְחִזְקִים.
הכל גלוי! הכל! קרעתי אֶת כל קורניך!
בתי, על חוד סכין לְנֶצַח לא נִזְקִין!
פְּסִינִים יְבָרִיקוּ נְעוּרֶיךָ!

יָפָה בְּתִי בְּסִפְיָנִי
כְּמוֹ מְנוּרָה בְּזִי קְנִיָּה,
וְכִמוֹ פְּלֶה בְּיוֹם חֲתָן.
כְּמוֹ הָרְאִי בְּזֶהר עָרֵב
בֵּן רְאִיתִיָּה מוֹל הַחֶרֶב,
בְּזִי עֵינֶיָּה וְחֻטְאָן. (32)

"חיים על קו הקץ" ו"על חוד סכין" הם איפוא החיים השלמים והחזקים ביותר ואין חוקי-הזיקנה חלים עליהם. זוהר מיוחד נסוך עליהם, זוהר הראי לפנות ערב וזוהר "המנורה בזיק קניה" והחשוב ביותר: "זוהר כלה ביום חתן". יום-הכלולות הוא יום השיא שביפיה של אשה; ועל יופי זה שומרת אשת המת בכל חייה, שהם תמיד "על חוד סכין". היא

שומרת עליו, אך לא פחות הריהי נשמרת על ידו. כוחה ביפיה וליופי זה שומר גם המת אמונים. על-כן אינו רק צופה מעולם-המתים ביפיה של אשתו, אלא גם מדביק באשה וכיופי שלה את תו-הנצח.

אולם לא רק בפני סכנות של השמדה עומדת האשה בעיר הנצורה. ניתכים עליה עלבונות; ויתכן, שעמידה בפני עלבונות מתמידים קשה היא לפעמים מן העמידה בפני סכנות של השמדה. המת, שהצליח לחדור אל העיר הבלתי-ניתנת לחדירה, עומד ליד חלונה הקר של אשתו ומאזין לבכיה החנוק בכר. זהו בכי "עד שכחון, עד כלות, עד אין-בינה" (12); בכי על עלבונות קשים ובלתי-פוסקים, שמולם ניצבת האשה חסרת-ישע ואובדת-עצות. והמת, הנושא על כתפיו בגבורה אפילו את גורלותיה המרים ביותר של אשתו הסובלת, כושל תחת משא זה של עלבונותיה. כבוד האדם שמתחלל – אינו ענין, שניתן להבליג עליו. אפשר לעמוד בפני הסכנה שבהשמדה, אבל שבעתיים יכבד לעמוד בפני הסכנה שבהשפלה. בכי בכר אינו מפיג את מלוא-הפלצות, שאשת-המת מוטלת לתוכה עם השפלתה; אולם חוץ מבכי אין האשה יכולה לעשות ולא כלום. בודדה היא; וכבר אמרנו, שבמקרה זה שלה "לא יושיע החי את החי". את כובד-המשא של עלבונותיה מוכרח המת לשאת על כתפיו, אפילו יכרע ויפול. שבעתיים יפול – ויקום, לא תנחומים בלבד מושיטה לנו ההיסטוריה על עלבונותינו: היא גם מגישה לנו חשבון, שפרעונו אולי בעתיד-לבוא, אבל הוא מכיל בתוכו רשימה ארוכה של נקמות על עלבונותינו. "עצמותי מכות נקם" – אומר המת, שרואה מבעד לחלון את אשתו כשהיא נרדמת לאחר בכי-התמרורים שלה על העלבונות. אין מת אלא עצמות בלבד: וכשעצמותיו מכות נקם – פירושו של דבר הוא, שהרגשת-הנקמה חדורה בכל-כולו. הרגשה זו של נקמה היא ב"מגילת האש" של ביאליק מנת-חלקו של זעום-העפעפיים, שהוא יסוד הרסני. דובר הנקמה ב"שמחת עניים" הוא המת דווקא, שבתורת שומר נאמן על הרציפות ההיסטורית הריהו יסוד בונה וחיובי ביותר. יש הרבה מן הגדולה בציפיה כזאת לנקמה ולפיכך, במקודם או במאוחר, היא תבוא. ההיסטוריה תשלם את חובותיה.

(ג) "כי שלי את כולך"

המת, השומר בנאמנות על חיי אשתו, מוכן איפוא לפרוע גם את כל חשבון העלבונות של אשה יפה זו. אין מכשולים, שלא תגבר עליהם אהבתו לאשתו; אולם תנאי קודם לאהבה זו היא ההדדיות. יפיה של האשה, מה גם שבודדת היא ומושפלת, עשוי לעורר תשוקותיהם של רבים. על האשה – שחייה הם, כאמור, "חיים על קו הקץ" – לדעת, שאם תתפתה לתשוקותיהם של הלוטשים אליה עין, תזכה אולי לחיים חמריים טובים יותר, אבל לחייה שלה, על כל המיוחד שבהם, יבוא באותו רגע קץ. נאמנות הבעל המת לאשתו קשורה איפוא

בנאמנותה של האשה אליו. כל עוד שומרת האומה אמונים ליעודה ההיסטורי, שומרת עליה ההיסטוריה זו מכליון; אולם אם מתפתית האומה ליעודים זרים או מתפרקת בכלל מכל יעודים שהם – ניתק הקשר שבינה לבין ההיסטוריה שלה והיא מתבוללת. בדידותה של האשה היא אמנם מקור צרות, אבל היא גם סיבה להגנה. שמחיש לה הבעל המת. ברגע שנמאסים על האשה הבדידות והבכי והיא רוצה להתבדר ככל הנשים ולשאת אף היא את קולה בצחוק – עשויה הברית שבינה לבין המת להתפרק.

עשויה להתפרק; אולם המת מנסה לשמור על ברית זו, ש לא תתפרק בשום פנים ואופן. הוא יוצר מגבלות, שאינן נותנות לאשה כל אפשרות של התיחדות עם זרים. הוא מקיף אותה ברשת כזאת של פיקוח, ששוב אין היא יכולה להתחמק מעינו המשגחת: ובכל מקום, שבו היא דורכת, נבקע העפר שמתחת לרגליה ומתוך העפר בוקעות עיניו הבולשות. על כל החומדים את גובה-המתניים שלה ואת חן-רגליה הוא מכריז כעל אויביו, ומוכן אפילו – אם כי כל כוח-המשיכה שלו אליה מיוסד, כאמור, על יפיה ועל נעורי-הנצח שלה – להקפיץ עליה זיקנה ולכער את פניה ובלבד שתימאס על חומדיה "ויפוצו עוגביה". בתפקידו זה הריהו רואה את עצמו כעיט, משום ש-

מְסַבֵּיבְךָ יִחַנֵּךְ וַיִּפְתָּה וַיִּלְהֶג,
וַאֲנִי מַעְגַל עוֹלָמִים לְךָ עָג,
וַאֲנִי עַל קוֹו כָּמוֹ עֵיט חָג,

מְמַלְטֵךְ מִבְּנֵי-חַם וְנוֹצְרֵךְ מִקְהָלָם,
לְבַל תִּרְאֵי שְׂמֶשׁ, לְבַל תִּדְעֵי חָג,
לְבַל תִּצְחָקִי לְעוֹלָם (18).

תמונה זו של המעגל, שעג העיט-הבעל-המת מסביב לאשה, ידועה לנו מהסיפור "בערב" של פייאָרברג. באותו סיפור נקלע ילד ממוצא יהודי בין שני עולמות: עולם היהדות, שבו נולד, והעולם הבלתי-יהודי, שמתאמץ להעביר את הילד היהודי אליו. המסורת היהודית העצובה, שעליה הורגו יהודים במשך מאות דורות ואביו של הילד ביניהם, מושכת אליה את הילד מצד אחד; ומצד שני מושכת אותו אליה המנגינה היפה של העולם הבלתי-יהודי, שמבטיחה לו חיים יפים וטובים ונוחים ועליזים. הרב יהודי, שבביתו נתחנך הילד, נותן לילד, שיצא בדרך ארוכה, קמיע ומקל-פלאים. בשעת-סכנה, וכן בשעה שנמשך הילד אחרי מנגינות זרות, הריהו עג במקל-הפלאים עיגול מסביב לעצמו ונוטל את הקמיע בידו; והמקל והקמיע מבטיחים את חייו. זאבים וחזירי-בר, המתנכלים לו, מגיעים עד לעיגול, אבל אין בכוחם לחדור לתוכו; והמנגינה הזרה, שהי מושכת ככל שתהיה,

מתנפצת אל קווי-התיחום של עיגול זה. אולם כאשר השמיט הילד מידו את הקמיע וכתוצאה מכך גם יצא מן העיגול, שעג מסביב לעצמו, אל מחוצה לו – הופקר לשיני החיות הטורפות ולהשפעת המנגינות הזרות. לא מעשה-איוולת היתה איפוא ההסתגרות, שהסתגרה האומה היהודית במשך מאות שנים בפני העולם הבלתי-יהודי, אלא מעשה בטחוני. אם יצאה היהדות מעיגול צר זה, שעגה מסביב לעצמה, נטרפה על-ידי הזאבים שמסביב או הוקסמה על-ידי המנגינות הזרות ונתכוללה בין משמיעי-המנגינות.

והנה העיט, שהמת מתדמה אליו, ממלא ב"שמחת עניים" אותו תפקיד, שהמקל והקמיע מילאו ב"בערב" של פייאָרברג; ואת אשתו של המת, שהמת-העיט עג "מעגל עולמים" מסביב לה, מטיל עיט זה למצב דומה למצבו של הילד שבתוך העיגול ב"בערב". המנגינה הזרה, שהושמעה מחוץ לעיגול באזניו של הילד שבתוך העיגול, הם גם הצחוק והשמש ושמלות-החג, שאמנם נמצאו מחוץ למעגל העיט שב"שמחת עניים", אבל קוסמים ללבה של האשה שבתוך מעגל זה. "בני-חם" מוכים להמציא לאשת-המת את כל הקסמים האלה, שנפשה, כנפש כל אשה בעולם, חשקה בהם; אולם המת, אילו גם רצה לראות את אשתו צוחקת וקורנת ולבושה מחלצות ככל הנשים, יודע יחד עם כך, שוויתוריו בתחום זה ירחיקו ממנו את אשתו לעולם. אם אשה בודדת זו, שבעלה הוא בארץ-המתים, תלך לישון בשניים ותשתרע על יצועה עם זרים – שוב אין היא אשתו. נותק הקשר בין בני-האומה להיסטוריה שלהם: והמגע הקרוב שלהם עם גורמים חיצוניים הוא גם שעת-מיתתם.

אולם נסיונה של האשה לבוא במגע קרוב עם כוחות שמחוץ למעגל-העולמים של בעלה המת – הוא לאמיתו של דבר חולשה רגעית בלבד. עוד קודם לכן, כאשר השתוללה בעיר הנצורה סערת-גשם ולאור הברק שבחוץ ראה המת את פני אשתו בשנתה – נתחוור לו עד כמה רחוקה אשה זו מכל בגידה. הברק כשלעצמו, כתופעת טבע, הוא גילוי של יופי, של טירוף נועז, של היקלעות בין אור מוחלט לחושך מוחלט ושל כוח; וכל אלה הארבעה הם סימן-היכר בולט של נעורים. אולם האשה, העייפה מרוב בכי על עלבונותיה נרדמה ושנתה חזקה עליה עד כדי כך, שאין היא משגיחה בכלל במראה השגיאה של הברק כשהוא במלוא-פעילותו. אמנם מעט מן האור של הברק מאיר גם את פני האשה ומחזיר לה לשעה קלה את מראה-הנעורים שלה – אולם המת יודע, כי זהו רק מראה רגעי שלה בשעת-שינה ולפיכך לא יישאר ממנו שריד-ופליט כשתתעורר. נעורים אינם חוזרים – זהו כפי-הנראה סדרו של עולם, שאפילו מת פלאי אינו יכול לשנותו. אשליה של נעורים, אולי אפילו פעלתנות של נעורים – יכול הוא להעניק לה; אולם גם ממנו נבצר כפי-הנראה להחזיר לאשה שנזדקנה את כוח-הנעורים ממש. כשבחוץ משתולל "ליל מים וברק, ליל גהר ונעורים" (13) – קיצורו של דבר: כשהעולם החיצוני שמסביב לאשה הוא כולו הפגנת-כוח אחת גדולה – ישינה האשה. כאן אנו נזכרים בפואמה הגדולה של ביאליק "מתי-מדבר", שבה נמצא מחנה גדול של ענקים, והם מתי-המדבר, במצב דומה לזה של האשה ב"שמחת עניים". גם הם ישנים

שינה חזקה; ואין כוח בעולם, שיוכל להשמיד אותם אפילו בשנתם. אולם כשמתעוררת סערה חזקה, והמדבר, שהענקים ישנים בו, מגלה באמצעות סערה זו את מלוא-כוחו – קמים גם הענקים משנתם הכבירה אוחזים חרב בידם ומגלים, בדרך משלהם, כוחם הענקי מהו. אמנם נכון, שקימתם זו של הענקים הנראים כמתים אינה קימה מוחלטת וסופית: כששככה סערת-המדבר – שככה גם סערתם של מתי-המדבר והם חזרו למצבם הקודם, שבו שכבו דוממים ונטולי-תנועה בין חולות-המדבר. נמצאנו איפוא למדים, שהסתמכות על סערה חיצונית היא משענת קנה רצוץ בלבד ורק מכוחה של סערה פנימית יוכלו ענקי-המדבר, שלדעת רבים מאוד כבר נחשבים הם במתים, לקום קימה, שאין אחריה נפילה. אולם אפילו נסתיימה קימתם של ענקי-המדבר של ביאליק, שנתבססה על סערה חיצונית בלבד, בכשלון – היה בה בכל זאת משום גילוי, אמנם זמני, של כוחם החבוי הגדול. ואילו על אשת-המת ב"שמחת עניים", ששנתה חזקה עליה בבית בעוד הברק מגלה בחוץ את כוח-הסער הגדול, מעידה שינה זו, שמעין-הכוחות הסוער שלה כבר דלל. כוחה הוא כפי-הנראה לא ברעש ולא בסער; והמת, שהוא-הוא שמעניק לה את כוחה הבלתי-סוער, רואה משום כך את עצמו בבחינת חולד. בניגוד לעיט, שתפיסת-הדברים שלו נובעת מתוך התרוממות לגבהים, מתבססת תפיסת-הדברים של החולד על מלאכת-ביסוס איטית מאוד, אולם מתמדת, במחשכי האדמה, דאגותיו לאשה אינן ממריאות אל ההיקף הכולל, אלא מסתובבות מסביב לציר החשוב של הפרטים הקטנים ביותר, של הצרכים החמריים, הפשוטים והיומיומיים, שהם קודם לכל דבר, ובלעדיהם, בראש וראשונה, אין כל אפשרות של קיום לאשה, דאגות

עַל נְזִיד הַפְּרוּר וְהַלֶּחֶם

וְהַיָּר שֶׁיִּסְפִּיק לְמֵאוֹר (18).

קשים הם החיים והעיר היא נצורה והסכנה גדולה עד למאוד. לא על טוהר האשה יש להקפיד בשעת-חירום זו, אלא, פשוטו כמשמעו, על קיום הגוף שלה. כל עוד קיים הגוף – אפשר גם להשמיע תביעות בנוגע לטוהר, אולם אם יתמו כוחותיו של גוף זה, יהיו גם הדיבורים היפים על טוהר – דיבורים בטלים בלבד. העיט, שהמריא לגבהים, חושש שמא תראה האשה את השמש, ואילו החולד, השוכן מתחת לאדמה, מסיח מן השמש הזאת את דעתו לחלוטין. נר דל בידה של האשה מאיר באופן קלוש ביותר את מחשכי הבית ואת פני האשה העומדת ליד ראי; והחולד, שעומד ברגע ראשון סמור מול דמותה של האשה ליד הראי המואפל בחלקו הגדול, מסתמר אחר-כך, ומתוך רחמים רבים לאשה, לא מול האשה ליד הראי, אלא מול אויביה המרובים של אשה בודדת זו, שמסכנים את חייה לא ברוב-שמש, אלא במיעוט לחם. החולד איננו שם לב אם יפה היא האשה ברגע זה ואם בלתי-יפה,

צעירה או זקנה. עליה לשמור על קיומה הגופני עד יעבור זעם; ורק כשיעבור הזעם תהיה השעה כשרה לדון מה היה, או מה יהיה על נעוריה של האשה.
צירופם של הברק, העיט, החולד והקיום-על-חוד-הסכין לפרשה אחת – מותח בצורה קיצונית ביותר את מעמדה הסמלי של אשת-המת שב"שמחת עניים". לשאלה אם כיום הזה צעירה היא אשת המת או זקנה, ניתנו ב"שמחת-עניים" שלושה ביטויים. האחד מהם, והוא כבר הוזכר קודם-לכן, אומר:

בְּתִי, עַל חֵד סִפִּין לְנֶצַח לֹא נִזְקִין (32).

השני, והוא קשור בתגובה מלאת-הרחמים של המת על שנתה של אשתו בשעה ש"יפיו וטירופו של הברק" מאירים את העיר כולה, אומר:

וְאִשֶּׁר וְנְעוּרִים עָלֶיךָ אֶהְלֵךְ,
כִּי לֹא תִדְעֵי אוֹתָם, כִּי לֹא תוֹסִיפִי עוֹד (13).

ואילו השלישי, והוא קשור בקנאת-העיט של המת לאשתו, אומר:

וְהִקְפָצְתִּי אֶלֶיךָ זְקָנָה בְּלִי יוֹמָה (16).

ביטוי אחד שולל איפוא את האפשרות, שהאשה תזקין אי-פעם; השני קובע בפסקנות, שהתלאות הזקינה את האשה ללא כל אפשרות של תיקון ורק בשנתה יכול עוד המת להעניק לה אשליה של נעורים; ואילו השלישי מודה, שלפי כל הנתונים יכלה עדיין האשה להיות כיום הזה צעירה ובעלת-חן, אלא שהמת-העיט מקפיץ עליה זיקנה בטרם-זמן. אחדותו של הסמל נשברת איפוא כאן לחלוטין; אולם ייתכן, שהתביעה לסמל, שיהיה אחיד, היא תביעה שכלתנית מאוד, שמקומה לא יכיר אותה בדיון בעניני-שיר. מיום ליום הולכות ומתרבות ידיעותינו על הפרטים הטכניים של הבריאה, אולם איש מאתנו לא עמד, וכפי-הנראה גם לא יעמוד לעולם, על הגיונם של הפרטים הטכניים האלה. אשת המת קיימת; והמת, השומר עליה בחייה, קיים אף הוא. אולם הגיונו של הקשר שביניהם מתבסס על אותם מסתורין, שכפי-הנראה לא נצליח לחדור לחיבורם. ניתנת לנו זכות ההשערה בלבד. באותה מידה, שרשאים אנו לשער כי אשת המת לא תזקין לעולם, רשאים אנו גם לשער שכבר קפצה עליה זיקנה. הסמל שבדמותה של אשת-המת שב"שמחת עניים" מצטייר איפוא לפי הרהורי-לבו של כל אחד מאתנו. "כי שלי את כולך" – אומר המת; וזוהי כפי-הנראה אמת משותפת

לרבים. כל השאר הוא אמת פרטית של כל אחד מאתנו; והמשורר רק מסייע לאמת פרטית זו להתעטות במעטה של תמונה על דרך הסמל.

(ד) "כי חלה את חולי המתים"

מסע הדמויות ב"שמחת עניים" אינו איפוא מסע של צורות על לוח-שחמט, שמהלך כל אחת מהן מסתבר על דרך ההגיון. רשימת המתרחש ב"שמחת-עניים" היא רשימה של אפשרויות ולא של ודאויות; וכל נסיון שכלתני להסביר מתרחש זה באופן חד-משמעי בלבד – יחטיא את מטרתו. העובדה, שבמקום אחד מסתמלת כאן תופעה מסוימת בדמות אחת ובמקום שני הריהי מסתמלת בדמות שניה, אינה סתירה, כפי שהדבר נראה ממבט ראשון, אלא גילוי של משמעות חדשה, נוספת, לתופעה, שהיא אחת. המשמעויות אינן דוחות זו את זו ואף אינן משלימות זו את זו, אלא עומדות זו בצדה של זו. הן הסתעפויות רבות של אם-דרכים אחת; ומבטנו האנושי אינו נרחב עד כדי כך, שנוכל להקיף את כולן בשיקול-דעת ולחרוץ משפט בפסקנות איזו מהן היא ישרה ביותר.

האשה היא שקושרת בקשר בלתי-ניתק את המת לעיר הנצורה; זהו איפוא קשר מובהק של אהבה. אולם המת של "שמחת-עניים" מתהלך בעיר הנצורה לא רק בשם האהבה בלבד, אלא גם בשם הריעות. מבעד לגל-האבנים, שתחתיו טמון המת, עולה לפעמים קולו הקורא לריעיו, שנשארו בארצות-החיים ומזכיר להם את ימי-העבר המשותפים. שיתוף מלא היה זה, בחוויות וברגשות, ואם נתקוטטו לפעמים ביניהם לבין עצמם, כדרך כל אדם, חלפו מריבות אלה כענן חולף, במהירות, ורק הגורל המשותף, שחישל במשך שנים רבות מאוד את ריעותם זו, נשמר בזכרונם. מועטים היו הריעים, ממש "ספורים על אצבעות", ונוסף על-כך ידעו יודעים המת והריעים, ש"לא יהיו לו ריעים מלבדם" (44). היתה זו איפוא ברית הדוקה מאוד של ריעות, שנוסדה על בדידות משותפת ועל גורל משותף, וכשמישהו ניתק מן הברית – גדלה הבדידות עוד יותר וגדל העומס הכבד של הגורל. ניתוקו של המת מן הברית מעמדי איפוא בסימן-שאלה את קיומה של הברית ואולי אפילו, י ותר מזה, את קיומם של המשתתפים בברית. על-כן מתפרץ המת מקברו, מזכיר נשכחות של ימים-עברו ומעורר תקוות, שימי-השמחה של עבר זה עוד ישובו. אם סוברים הריעים, שהמוות עצמו הוא שציווה על הניתוק ולפיכך אין לערער על גזר-דינו – מעיד המת על עצמו, שאין הוא מת כלל ועיקר, אלא חולה במחלת-המתים בלבד. ההיסטוריה הלאומית קוראת איפוא לשרידי-האומה, שנשארו בחיים, לשמור אמונים לברית הגורלית שביניהם לבינה. אם נדמה היה, שנוצר חלל ריק בין האומה החיה לבין ההיסטוריה שלה ונותק ביניהם הקשר, מעמיד אותנו המת על כך, שניתוק זה וחלל ריק זה הם מדומים בלבד. המת לא מת, אלא חולה במחלת-המתים בלבד. מחלה היא אמנם מצב בלתי-נורמאלי, לפעמים אפילו מצב קשה

ומסוכן מאוד, אבל עדיין אין פירושה חדלון. החולה בחולי-המתים, שמחמת מחלתו ניתן מריעיו, יחזור אליהם; והריעים, על כל פנים, לא ישכחו אותו לעולם. הריעות, שנתחשלה ע"י גורל משותף ואורך-ימים, מוכרחה להתחדש. וסכנת הניתוק מן ההיסטוריה תחלוף. הפרקים על הריעות הם איפוא אחת מן ההסתעפויות של אם-הדרכים, ששמה "שמחת-עניים" וענינה הקשר שבין החי לבין ההיסטוריה הלאומית שלו. לא נוכל לפסוק באופן מוחלט אם יפיה של האשה הוא הקושר את המת לארץ-החיים ואם מעמדו בין חבריו, אם האהבה או הריעות, היעוד או הגורל. ואין גם חשיבות בכך. המת קשור בארצות-החיים; זאת היא מציאות מוכחת. חושינו, שלפי פרקים אלה הם גם "מלבישי-המופשט" וגם "קורעי לבושו של החומר" (47) כבר יתפסו מציאות זאת כפי שימצאו לנכון. ובמקרה זה הכל תלוי באדם החש ותופס.

(ה) "כי האב לא ימות"

ריבוי המשמעויות, שאפשר ליחס להיסטוריה ושבאמצעותן מסתברת ההיסטוריה, השפיע איפוא על הדמויות שב"שמחת-עניים". יכבד עלינו מאוד למצוא קו עקיב, שלפיו מתנהלות הופעותיהן של דמויות אלו. כל נסיון למצוא, למשל, תיאום בין הופעתו של המת במקום אחד לבין הופעתו במקום שני – עשוי להיות נסיון-אכזב. בין קריאותיו של המת לאשתו לבין קריאתו לחבריו – אין תיאום; אולם דוקא חוסר-תיאום זה, כפי שכבר הסברנו, הוא שמעיד על שלל נוסחים לפתרון חידת קשריו ההדוקים של המת בארצות-החיים. במקרה שלפנינו הוכפל הפתרון ואנו רשאים לומר, שפתרונה האחד של החידה היא האהבה ואילו הפתרון השני היא הריעות. אמנם ההגיון של המאטימטיקה יאמר לנו, שיכול להיות פתרון אחד בלבד, אבל הגיונה של היסטוריה, אם מותר לנו בכלל לדבר על הגיון כזה, איננו זהה כפי-הנראה עם ההגיון, שנוהגים ליחס למאטימטיקה. הגיונם של מספרים מתבסס על חוקיות מסוימת, שיכול אדם לחדור לסודה; הגיונה של היסטוריה מתבסס על נעלמים, שאת מידת החוקיות שבפעולותיהם, אם בכלל קיימת בהם חוקיות כזו, נבצר מן האדם לתפוס. שירה הגותית גדולה איננה זו, שהאמת של המספרים היא נר לרגליה, אלא זו, שמתוכה בוקעת האמת האנושית; והאמת האנושית, אם ינעם לנו הדבר ואם לא ינעם, איננה מוחלטת ולפיכך הריהי נמצאת כמעט תמיד על פרשת-דרכים. ייתכן, שהאשה היא שקשרה את המת לארצות-החיים, וייתכן שהריעות. ודאי, זוהי כפילות: אך דוקא מתוך כפילות זו בוקעת האמת האנושית.

אולם לפעמים נכפלים ב"שמחת-עניים" לא הפתרונות בלבד, אלא גם הדמויות; ובכפל-דמות זה אין כבר משום גילוי אמת נוספת, שלא נתגלתה עד הנה. על-

כך דומה, שהקטע ב"שמחת-עניים" הנקרא "קץ האב (78-81) נכנס מבחינת המשמעות הסמלית שלו לתחומם של הקטעים, המעלים לפנינו את דמות המת ותכונותיו. והאור, שנשפך כאן על הדברים, אינו אור חדש, אלא אור, שנוגע באור הקיים בלא שתדע מהו ההבדל שבין שניהם.

באחד מן הרגעים הקשים ביותר בעיר הנצורה – ניגשת האשה אל מיטת-הברזל, שעליה מוטל אביה הגוסס. כבר ניטל מן האב הדיבור וכבר יודעים הוא והיא כאחד, כי רואים הם זו את זה בפעם האחרונה וכי הגיעה שעתם להיפרד לנצח, אולם האב, שנשימתו החטופה מעידה על קצו הקרוב מאוד, מתגבר בשארית כוחותיו על "עמל הנשימה", ועל "פניו הטובעים בעינוי" מופיע חיוך אל מול פני בתו הניצבת לידו. "האומן המפיל בעתה", שהוא מלאך-המוות, כבר עומד לסיים את מלאכתו בגוף הנוטה למות, "מפרק החוליות ומתיר הריקמה, תא לתא", אולם מחשבתו של ההולך-למות עדיין איננה יודעת מנוחה ושומרת על הצלילות, שציינה אותה בכל שנות-קיומה. שלוש סיבות לדבר:
ראשית –

זֶה הַרְגֵל הָאֲבוֹת לְחֹשֵׁב וְלִסְפוֹר
וְלִדְאֹג דְּאֵגַת מְחַר (79).

שנית –

עוֹד נִדְמָה לוֹ כִּי הוּא הַנִּקְרָא לְעוֹר
וְאֵת הַמְּבַקֶּשֶׁת סֵעַד (80).

ושלישית – וע"י כך מתגלית מצד אחד אזלת-ידו של המוות, שבמבט-עין ראשון הוא הנהו המנצח במערכה, ומצד שני מתגלה מלוא-הכוח של הגוסס, שבמבט-עין ראשון דווקא כוחותיו הם שאזלו –

כִּי הָאֵב לֹא יָמוּת, כִּי הוּא אֵב לְאֵין-קֶץ,
כִּי שְׂאוּלָה יֵרֵד חַיִּים (81).

בין האב לבת קיימת איפוא זיקה נצחית. האב מבטיח את קיומה של הבת בהווה, סופר ומחשב מה טוב בשבילה ומה רע, מסייע לה בגדולות כקטנות, דואג את

דאגת-המחר שלה ומניח יסודות לעתיד כזה של הבת, שיהיה נצחי. שותף הוא לה בכל האירועים, שאירעו ושיארעו. עינו, שפקוחה היתה לשמור ולהשגיח על צעדיה הראשונים, תהיה פקוחה במידה לא פחותה גם על כל צעד חדש, שתצעד במוקדם או במאוחר. כל עוד בתו היא הבת – אין האב מת: הוא "אב לאין-קץ"; ודומה, שלפיכך תהיה גם בתו בת לאין-אץ. "שפתי האב אינן נעות, אך קול האב עוד יישמע" – במלים עמוקות וסמליות אלה מסתיים הקטע כולו; ואמנם זוהי המשמעות העמוקה ביותר, שנודעת למסורת ולהיסטוריה לאומית, בכל אשר נפעל וניצור, נכונן וגם נחדש – נשמעים קולותיהם של אבותינו. מכוחם יש קיום לכוח-היצירה שלנו והם השומרים עליו לבל ייגרף במערבולת הניווט. אי-אפשר להם למות, שכן בלעדיהם פוסקים גם אנו לחיות.

קטע זה הוא מן היפים והעמוקים שבספר; ואילו היה יחידה בפני עצמה, נפרדת מן המרקם העלילתי של "שמחת-עניים", היינו ללא-ספק מקבלים אותו בענין וללא כל ערעור. אולם כשהוא רק חלק מן השלמות, ששמה "שמחת-עניים", היינו מתקשים לעמוד על ההבדל שבין דמות האב לבין הדמות המרכזית של "שמחת-עניים", שהיא הבעל המת. גם עינו של המת פקוחה על הליכותיה של אשתו ועל מצבה, גם הוא דואג להגנתה ומסייע בידה להתגבר על תקלות; וגם הוא, כיוון שחוקי-הכליון של הפיסיולוגיה אינם חלים עליו, לא יחדל מלהתקיים. האב הוא איפוא כפל-הדמות של הבעל המת; אולם אין הוא מוסיף לדמותו של בעל מת זה משהו, שלא היה ידוע לנו. בסוף "שמחת-עניים" בא ברמז סמלי רב-משמעות דיבור גם על בנם של האשה והבעל; ואלתרמן נמשך כפי-הנראה אחרי הפיתוי להוסיף לחוג-משפחה זה של בעל ואשה ובן גם את האב הזקן. וכך נקבעו ב"שמחת-עניים" למסורת ולהיסטוריה שני נציגים במקום נציג אחד. דמותו של אחד, והוא הבעל המת, עוברת כחוט-השני את המירקם העלילתי כולו; הדמות השניה, והוא האב, מוזכרת בקטע אחד בלבד ושוב אין חוזרים אליה.